

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ У ДІЇ

УДК 342.71

А. Крусян,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри загальнотеоретичної юриспруденції,
конституційного та адміністративного права
Київського інституту інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»

КОНСТИТУЦІЙНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО: ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ ПРО ЗМІСТ ТА ПОНЯТТЯ

На сучасному етапі розвитку конституційного права виокремлюються нові напрями правового регулювання суспільних відносин конституційними нормами, що обумовлено тенденціями розвитку сучасного суспільства та держави. Зокрема, одним з інноваційних напрямів конституційно-правових досліджень є конституційне гуманітарне право.

Традиційно гуманітарне право – це поняття, що є характерним для міжнародного права, тобто міжнародне гуманітарне право, яке поряд з традиційним правом війни (збройних конфліктів) [1] охоплює міжнародні документи щодо статусу та захисту прав і свобод людини, включаючи і міжнародно-правову відповідальність за їх порушення.

Водночас гуманітарне право втраховується і в національному конституційному праві держав. Це обумовлено: по-перше, взаємопов'язаністю міжнародного та національного права, що обґрунтовується теорією взаємодії міжнародного та національного права (зокрема, виходячи з дуалістичної концепції співвідношення міжнародного права та національних правових систем); по-друге, тенденціями розвитку внутрішньодержавних правових систем. Звідси об'єктивується виокремлення конституційного гуманітарного права як самостійного конституційно-правового інституту.

Конституційне реформування та політико-правові перетворення, що спрямовані на формування України як демократичної, правової держави, її поступове входження до європейського правового простору обумовлюють відповідні тенденції розвитку сучасного конституційного права, серед яких можна виокремити основну, а саме: тенденцію гуманізації та підвищення людського виміру конституційно-правових реалій. Це означає, що «альфою та омегою» діяльності держави та суспільства має бути людина як найвища цінність, права якої мають бути забезпечені цілісною та змістовно повною системою гарантій з боку держави.

Тенденція гуманізації тією чи іншою мірою впливає на всі інші тенденції розвитку конституційного права, проходить «червоною ниткою» через систему сучасного українського конституціоналізму та є пріоритетним напрямом розвитку громадянського суспільства. Це обумовлено тим, що гуманізація проявляється в усіх сферах життєдіяльності українського суспільства та держави, а саме: у сприйманні людини як цінності для суспільства; у визнанні її права на вільний розвиток та виявлення своїх здібностей і можливостей; у повазі до честі та гідності особи; в утвердженні блага людини як критерію оцінки суспільних відносин тощо.

Тенденція гуманізації конституційного права детермінована з демократизацією принципів і методів здійснення публічної влади, децентралізацією державного управління і децентрацією публічної влади (визнанням та гарантованістю місцевого самоврядування в Україні), розширенням спектра прав і свобод людини та громадянина, їх гарантованістю та захистом з боку держави та від держави, зокрема від неправових актів державної влади. Демократія, що захищає основні права людини від будь-якого антиправового державного акта, отримала в юридичній літературі назву конституційної демократії, згідно з якою всі члени суспільства визнають основні права однаковою мірою для всіх, а судовий контроль над державними правовими актами з метою захисту цих прав – виправданим і необхідним. Конституційна демократія інтегрує легітимність державних нормативно-правових актів з вимогою їх відповідності фундаментальним (конституційним) правам людини у контексті теорії «людиноцентризму».

У цьому аспекті важливого значення набуває звернення до людиноцентристських підходів у практиці конституційного судочинства. С.П. Рабінович, проаналізувавши акти Конституційного Суду України, в яких наводиться природно-правова аргументація, відокремлює такі «засади конституційної моралі правотворчості»: непорушність сутності змісту конституційного права особи як мінімальної гарантії його законодавчого забезпечення; справедливість як домірність та рівність; довіру особи до держави та правову визначеність [2, с. 109–112]. Погоджуючись з наведеними засадами, виправданим є їх доповнення ще однією засадою – принципом гуманізму. Так, у рішенні Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 (у справі про призначення судом більш м'якого покарання) гуманізм визнається конституційним принципом, а в рішенні від 11 жовтня 2005 р. № 8-рп/2005 (справа про рівень пенсії і щомісячного довіч-

ного грошового утримання) [3] гуманізм розглядається як принцип діяльності правотворчих і правозастосовчих органів держави.

Звідси – набувають теоретичного та практичного значення дослідження суспільних відносин, що виникають між державою та людиною у процесі реалізації публічної влади.

При цьому важливе значення має відповідна модель взаємовідносин між державою та людиною. Проблема цих взаємовідносин не втрачає своєї актуальності протягом тривалого часу. Серед підходів до її вирішення можна виокремити системоцентристський та персонцентристський напрями. Персонцентризм визначає людину як найвищу точку та «мірило всіх речей». У системоцентристському (соціоцентристському) підході людина або є зовсім відсутньою, або розглядається як щось допоміжне, здатне принести більшу чи меншу користь лише для досягнення якихось надособистісних цілей. За такого підходу держава домінує над особистістю.

У сучасній юридичній літературі набуває поширення третій напрям, сутність якого полягає в тому, що він, заперечуючи гіпертрофовані уявлення про індивідуальні чи колективні витоки у концепції прав людини та її взаємовідносини із суспільством, державою та іншими формами колективного буття, що були притаманні минулому, визнає необхідність органічного поєднання у змісті прав та обов'язків людини як особистих, так і колективних основ. Цей підхід ґрунтується на «законі рівноваги індивідуального та колективного», який є умовою еволюційного (а не революційного) розвитку суспільства та має універсальний характер. В українській науці такий підхід обґрунтовували Ю.М. Тодика та О.Ю. Тодика, вважаючи, що «важливо дотримати баланс інтересів громадянина та держави» [4, с. 103]. Такі наукові напрями можна охарактеризувати як концепцію балансу інтересів людини та держави.

Безумовно, баланс інтересів держави і людини та партнерство (соціальне партнерство) між цими суб'єктами є привабливими науковими концепціями розвитку сучасного суспільства. Проте важко конструювати партнерські відносини між суб'єктом (державою), який має владу та всі притаманні їй засоби та атрибути, і суб'єктом (людиною), який не має такої влади, а тільки є носієм свободи. Тому в їхніх взаємовідносинах завжди буде присутнім елемент субординації. Водночас природні права людини дають їй суверенне право вимагати від держави визнання, забезпечення та гарантування індивідуальної свободи в системі взаємозв'язків з іншими людьми, суспільством та державою. Міра цієї свободи залежить від міри обмежень, які держава встановить як для себе, так і для інших суб'єктів соціальних зв'язків. Ось чому в цьому випадку потрібна така концепція, яка пов'язувала б в єдину конструкцію обмеження (самообмеження) публічної влади та конституційно-правову свободу особистості (теорія конституціоналізму).

Отже, сучасна концепція прав і свобод людини та вся система відповідного українського законодавства мають бути спрямованими на забезпечення конституційно-правової свободи людини. Така концепція заснована, перш за все, на теорії та практиці сучасного конституціоналізму. Виходячи з цього, концепція прав і свобод людини має ґрунтуватися на оптимальному поєднанні (а не протистоянні) природно-правової та позитивістської теорій прав людини. Сутність такого поєднання полягає в тому, що невід'ємні природні права і свободи людини, які належать їй від народження, мають бути закріпленими в позитивному праві, тобто держава як владний суверен має визнавати (а не «дарувати») подібні права і свободи, забезпечувати їх реалізацію, охороняти та захищати від протиправних посягань. Підтвердженням цього висновку є думка М. Кеппелетті, який зазначив, що «сучасний конституціоналізм <...> є єдиною реалістичною імплементацією

цінностей природного права в нашому сучасному світі. <...> Точніше, <...> сучасний конституціоналізм є спробою зняти протиріччя між позитивним та природним правом. Сучасні конституції, біллі про права, що їх складають, та судовий контроль є синтезом між позитивним та природним правом. Вони відбивають найважливішу спробу тисячоліть щодо «позитивації» цих цінностей, але без їхньої абсолютизації чи передачі їх під повний контроль ситуативних бажань парламентської більшості, що змінюються» [5, с. 210].

Отже, на конституційному рівні має бути закріплено такий обсяг прав і свобод людини, який юридично забезпечував би всі сфери індивідуальної свободи людини. Проте, як уже було аргументовано, конституційно-правова свобода не може бути необмеженою, оскільки свобода не означає повного зневажання інтересів і прав інших людей, суспільства та держави. Держава, беручи на себе зобов'язання щодо утвердження і забезпечення прав і свобод людини (ч. 2 ст. 3 Конституції України), набуває права вимагати правомірної поведінки від людини і громадянина. Звідси логічним є конституційне закріплення обов'язків людини і громадянина. Крім того, «кожна людина має певні обов'язки перед суспільством, в якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи», що закріплено у ч. 1 ст. 29 Загальної декларації прав людини 1948 р. Так, Конституція України закріплює відповідні обов'язки людини і громадянина (у ч. 2 ст. 51, ч.1 ст. 53, ст. ст. 65–68).

Таким чином, конституційно-правова свобода людини – це юридичний (конституційно-правовий) і фактичний стан людини в суспільстві та державі, відповідно до якого людина є фізично, економічно, політично, духовно незалежною (вільною) від будь-яких неправових (неконституційних) обмежень та втручань у всі сфери індивідуальної свободи з боку публічно-владних та інших соціальних суб'єктів.

Що стосується реальності конституційно-правової свободи, то недо-

статньо її юридично «оформити» через право (об'єктивне та суб'єктивне право), потрібен захист цієї свободи, механізм якого є невід'ємною складовою конституційного гуманітарного права. Цінність будь-якого права чи свободи, у тому числі й конституційно-правової свободи, залежить від механізму їх захисту.

Захист конституційно-правової свободи людини в контексті гуманітарного визначення права міститься у двох площинах, а саме: захист від держави (її можливого свавілля) та захист державою.

Захист конституційно-правової свободи людини державою полягає в існуванні юридико-правового механізму захисту прав та свобод людини і громадянина. До складу такого механізму в контексті конституційного гуманітарного права входять нормативні (матеріальні та процесуальні) та інституціональні форми та засоби.

Нормативну частину представлено великою кількістю нормативних актів: Конституцією України, міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, законами та підзаконними нормативно-правовими актами. При цьому слід звернути увагу на недоліки нормативної частини механізму захисту прав людини. По-перше, нестабільність законодавства, яке стосується прав та свобод людини і громадянина. Фактично кожен закон, що встановлює права і свободи людини та громадянина і визначає їх реалізацію, зазнав змін, доповнень, ревізії або тлумачення органом конституційної юрисдикції. По-друге, у правових актах зберігається більше половини (60%) норм-заборон, що не відповідає світовим стандартам. По-третє, рівень виконання нормативних актів щодо прав та свобод людини і громадянина є незадовільним. По-четверте, невирішеною є проблема гармонізації законодавства про права людини з міжнародно-правовими стандартами та дотримання цих стандартів. Тут важливого значення набуває про-

цес інтернаціоналізації законодавства про права людини, що має вираження, передусім, у зближенні національного конституційного права з міжнародним публічним правом.

Міжнародні правові документи, отримавши визнання світової спільноти, стають міжнародно-правовими стандартами, зокрема, у сфері прав та свобод людини, які сприймаються і закріплюються в національних правових системах окремих країн.

Важливе значення для України в контексті євроінтеграції має вчинення «Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони» [6] (Угоду ратифіковано Законом № 1678-VII від 16.09.2014 р. [7]), процес ратифікації якої Радою ЄС завершено [8]. Зокрема, в Угоді вказується, що однією із цілей асоціації є: «сприяння поступовому зближенню Сторін, ґрунтуючись на спільних цінностях і тісних привілейованих зв'язках, а також поглиблюючи зв'язок України з політикою ЄС, та її участь у програмах та агентствах». Такими «спільними цінностями» визначено «повагу до демократичних принципів, верховенства права, добро-го врядування, прав людини і основоположних свобод <...>». У зв'язку з подальшими євроінтеграційними процесами в Україні актуалізується необхідність здійснення правових заходів із дотримання прав людини та фундаментальних свобод, що становлять основу конституційного ладу держави та формують сучасний конституціоналізм, який є метою конституційних перетворень в Україні.

Водночас, за даними Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, в Україні є чимало проблем щодо дотримання міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини [9]. Звідси – важливим є не тільки удосконалення законодавства України відповідно до міжнародних документів, але і його дотримання та виконання з метою

подолання порушень прав та свобод людини і наближення до міжнародних стандартів у цієї галузі.

Нормативну частину цього механізму безпосередньо пов'язано з інституціональною, яку представлено державними інституціями. Виходячи з того, що права і свободи людини і громадянина та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ч. 2 ст. 3 Конституції України), всі органи державної влади повинні виконувати функцію держави щодо захисту прав та свобод людини і громадянина. При цьому слушною є позиція Конституційного Суду України, який вважає, що держава, виконуючи свій головний обов'язок – утвердження забезпечення прав і свобод людини – повинна не тільки утримуватися від порушень чи непропорційних обмежень прав і свобод людини, а й вживати заходів для забезпечення можливості їх повної реалізації кожним, хто перебуває під її юрисдикцією [10].

Водночас, як зазначав М.П. Орзіх, «жоден із цих та інших органів та організацій не володіє настільки універсальною компетенцією та засобами захисту прав людини, як судові інстанції» [11, с. 79]. Цей висновок ґрунтується на функціональній характеристиці суду як єдиного органу, що здійснює правосуддя в Україні (ст. 124 Конституції України). Тому важливого значення набуває проведення судової реформи в Україні та, зокрема, прийняття Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» [12] з метою забезпечення самостійності та незалежності судової влади, здійснення ефективного і справедливого правосуддя та ухвалення 13 липня 2017 р. нового Закону України «Про Конституційний Суд України» [13].

Механізм захисту конституційно-правової свободи людини буде повним за умови можливості захисту прав і свобод людини не тільки з боку держави, але й від держави, сприймаю-

чи у цьому випадку права людини як «права проти суспільства в особі держави та її посадових осіб» [14, с. 2]. Необхідність захисту прав людини від держави підтверджується правовою позицією Конституційного Суду України. У рішенні від 24 березня 2005 р. № 2-рп/2005 (справа про податкову заставу) констатується, що, «визнаючи людину найвищою соціальною цінністю, Основний Закон України встановлює перелік прав і свобод, гарантує їх захист, у тому числі від порушень з боку держави, її органів та посадових осіб» [15].

Тому важливого значення набуває захист конституційно-правової свободи від свавілля держави, що полягає, насамперед, у можливості людини особисто звертатися у міжнародні судові інстанції для захисту своїх прав. Конституція України закріплює право кожного після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ч. 4 ст. 55). Таким чином, людина наділяється міжнародно-правовими засобами захисту своїх прав і свобод. Цей захист є самостійним, тобто захистом без втручання держави. Важливе місце у такому захисті посідає Європейський суд з прав людини. Його рішення мають юридично обов'язковий характер (ст. 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. [16]), що передбачено і Законом України від 23 лютого 2006 р. «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (ст. 2) [17]. Завдяки цьому дотримання та виконання норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод країнами-учасницями перебуває під безпосереднім контролем Ради Європи, що, обумовлює можливість швидкого й ефективного реагування на порушення прав та основних свобод людини у тій чи іншій державі.

Отже, це обґрунтовує наявність та реальність існування механізму захисту прав і свобод людини від держави (її неправомірних, свавільних дій, бездіяльності чи втручання у сферу індивідуальної свободи людини тощо), що є необхідним у контексті забезпечення конституційно-правової свободи людини.

Крім того, конституційно-правова свобода людини стає реальністю за умови існування громадянського суспільства – сфери матеріального, духовного та політичного життя людини. Саме громадянське суспільство як система економічних, політичних, культурних та правових відносин між людьми є «простором свободи» соціально активних особистостей.

Громадянське суспільство здатне реально обмежити публічну владу в інтересах людини з метою забезпечення свободи людини. У громадянському суспільстві створюються умови для самореалізації особи, забезпечення її незалежності від будь-якого незаконного втручання (включаючи й державне). Водночас не можна сприймати створення громадянського суспільства як антипод держави. Більше того, «високоорганізоване громадянське суспільство передбачає сильну правову державу, причому сильну правами та обов'язками своїх громадян, а також повнотою своєї відповідальності перед ними» [18, с 208]. Громадянське суспільство безпосередньо пов'язано з конституційно-правовою свободою людини, що обумовлює необхідність його дослідження у конституційно-правовому вимірі з позицій гуманізму.

Таким чином, резюмуючи наведене, можна зробити такі висновки.

У сучасних умовах конституційного розвитку України складаються сприятливі обставини щодо формування та виокремлення в системі вітчизняного конституційного права такої його гуманітарної складової, як конституційне гуманітарне право. Думається, обґрунтованим буде виокремити три основні причини для цього.

Перша причина – це сучасний етап конституційних перетворень в Україні, який обумовлює таку тенденцію розвитку вітчизняного конституційного права, як його гуманізація та підвищення людського виміру конституційно-правових реалій. Звідси випливає, що об'єктивно обумовленим є визнання та правове забезпечення життєдіяльності, розвитку, самореалізації та захисту таких суб'єктів конституційного права як людина, громадянин, суспільство (зокрема, громадянське суспільство).

Другою причиною виокремлення та формування гуманітарного права у системі конституційного права є посилення взаємодії національного та міжнародного права. Особливо це виявляється в сучасних умовах євроінтеграції України. Міжнародні акти (зокрема, у сфері прав та свобод людини) стають (за певних умов (див.: ст. 9 Конституції України) частиною національного законодавства.

Третя причина пов'язана з необхідністю комплексного регулювання конституційно-правовими нормами суспільних відносин, що виникають між людиною, громадянським суспільством та державою. Адже конституційно визначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України). Це положення є складовою основ конституційного ладу України. Вкрай необхідним є створення правового підґрунтя для втілення в сучасні реалії визначених конституційних положень. Для цього, окрім іншого, необхідним є вдосконалення системи сучасного конституційного законодавства у сфері прав та свобод людини і громадянина, створення ефективного механізму їх забезпечення та захисту з боку держави. Звідси випливає, що важливим є створення науково-практичної

парадигми конституційного гуманітарного права, що буде сприяти формуванню та подальшому розвитку громадянського суспільства та утвердженню України як демократичної держави, в якій людина є найвищою цінністю.

Природа конституційного гуманітарного права відзначається в тому, що сучасне конституційне право має певний зв'язок з гуманізмом («гуманізм» – від лат. «людяний»), що виявляється в його гуманітарній спрямованості, тобто – у спрямованості на утвердження та забезпечення конституційно-правової свободи людини, формування та сталий розвиток громадянського суспільства.

Конституційне гуманітарне право – це інститут конституційного права, який визначає утвердження та захист прав і свобод людини, розвиток громадянського суспільства за допомогою конституційно-правових засобів. Предметом його регулювання є суспільні відносини, що виникають між людиною, громадянським суспільством та державою у процесі реалізації публічної влади з метою утвердження конституційно-правової свободи людини.

Змістом конституційного гуманітарного права як інституту конституційного права є: конституційно-правовий статус суб'єктів гуманітарного права – людини та громадянського суспільства (його інститутів); громадянські (правові) стани особистості (громадянство, іноземство, безгромадянство, полігромадянство); державні (конституційно-правові) гарантії, система забезпечення та механізм захисту прав і свобод людини та громадянина.

Ключові слова: конституційне гуманітарне право, гуманізм, людиноцентризм, конституціоналізм, конституційно-правова свобода людини, права людини, громадянське суспільство.

Статтю присвячено науковому аналізу передумов та об'єктивних чинників щодо формування та виокремлення у системі вітчизняного конституційного права такої його гуманітарної складової, як консти-

туційне гуманітарне право. Важливим є створення науково-практичної парадигми конституційного гуманітарного права, що буде сприяти формуванню та подальшому розвитку громадянського суспільства та утвердженню України як демократичної держави, в якій людина є найвищою цінністю. В статті розкриваються правова природа, поняття та зміст конституційного гуманітарного права.

Стаття посвячена науковому аналізу передумов та об'єктивних факторів относительно формування и выделения в системе отечественного конституционного права такой его гуманитарной составляющей, как конституционное гуманитарное право. Важным является создание научно-практической парадигмы конституционного гуманитарного права, что будет способствовать формированию и дальнейшему развитию гражданского общества, а также утверждению Украины как демократического государства, в котором человек является наивысшей ценностью. В статье раскрываются правовая природа, понятие и содержание конституционного гуманитарного права.

The article is devoted to scientific analysis of conditions and objective factors of the formation and separation in the system of national constitutional law of such its humanitarian component as the constitutional humanitarian law. It is important to establish a scientific-practical paradigm of constitutional humanitarian law and will promote the further development of civil society and the strengthening of Ukraine as a democratic state in which a person is the highest value. The article discloses the legal nature and content of the constitutional humanitarian law.

Література

1. Цюрупа М.В. Міжнародне гуманітарне право: навчальний посібник /

М.В. Цюрупа, В.І. Дяченко. – К. : Кондор, 2008. – 364 с. ; Hans-Peter Gasser. *International Humanitarian Law. An introduction* / Hans-Peter Gasser. – Separate Print From. Hans Haug, *Humanity For all. The International Red Cross And Red Crescent Movement, Henry Dunant Institute: Haupt*, 1993. – P. 7 та ін.

2. Рабінович С. Природно-правова аргументація у практиці Конституційного Суду України / С. Рабінович // Вісник Конституційного Суду України. – 2009. – № 4. – С. 109–112.

3. Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2005 р. № 8-рп/2005 (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) // Офіційний вісник України. – 2005. – № 42. – Ст. 2662.

4. Тодыка Ю.Н. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине / Ю.Н. Тодыка, О.Ю. Тодыка. – К. : Ін Юре, 2004. – С. 102.

5. Cappeletti M. *The Judicial Process in Comparative Perspective* / Muaro Cappeletti. – Oxford ; New York : Clarendon Press, 1989. – P. 210.

6. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>

7. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16 вересня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 40. – Ст. 2021

8. Рада ЄС завершила процес ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом, 11 липня 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://24tv.ua/rada_yes_zavershila_protses_ratifikatsiyi_ugodi_pro_asotsiatsiyu_mizh_ukrayinou_ta_yevrosoyuzom_n840177

9. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина в Україні. – К., 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : file:///F:/Downloads/Dopovid_2017.pdf. – 627 с.

10. Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016 (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) // Офіційний вісник України. – 2016. – № 48. – Ст. 1724.

11. Орзих М.Ф. Современный конституционализм в Украине. Введение в украинское конституционное право / М.Ф. Орзих, А.Р. Крусян. – К. : Алерта, 2006. – С. 79.

12. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України № 1401-VIII від 02.06.2016 р. // Голос України. – 29 червня 2016 р.

13. Рада ухвалила закон про Конституційний Суд України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.unian.ua/politics/2026936-rada-uhvalila-zakon-pro-konstitutsiyuniy-sud-ukrajini.html>

14. Henkin L. *The rights of man today* / Henkin L. – Boulder (Colo), 1978. – P. 2.

15. Рішення Конституційного Суду України від 24 березня 2005 р. № 2-рп/2005 (справа про податкову заставу) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-05>

16. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. (зі змінами, внесеними Протоколом № 11) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

17. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.

18. Розова Т.В. Специфика становления гражданского общества в Украине / Т.В. Розова, В.Ю. Барков. – О. : Юрид. л-ра, 2003. – С. 205.